

Grzegorz Gąsior

PRASKA WIOSNA W BRATYSŁAWIE

PRASKA WIOSNA
W BRATYSŁAWIE

Grzegorz Gąsior

PRASKA WIOSNA W BRATYSŁAWIE

Kierownictwo Komunistycznej Partii Słowacji
w okresie próby reformy systemu politycznego
w Czechosłowacji w latach 1968-1969

Warszawa 2015

Recenzenci

Krzysztof Nowak

Andrzej Paczkowski

Redaktor prowadzący

Beata Jankowiak-Konik

Redakcja

Elżbieta Sobolewska

Korekta

Bożena Kućmierowska

Indeks

Urszula Gogol

Projekt okładki i stron tytułowych

Anna Gogolewska

Ilustracje na okładce

iStock / © geothea

A. Dubček i O. Černík w Bratysławie podczas obchodów 50. rocznicy powstania Czechosłowacji / TARS

Skład i łamanie

Akces, Warszawa

ISBN 978-83-235-1903-4

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015

Publikacja dofinansowana przez Katedrę Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, Fundację Uniwersytetu Warszawskiego oraz przez Rektora Uniwersytetu Warszawskiego.

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

www.wuw.pl

e-mail: wuw@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.wuw.pl/ksiegarnia

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Rozdział I Słowacja i KPS przed „styczniem”	17
Rozdział II Początek reform (styczeń–maj 1968)	59
Rozdział III Komunistyczna Partia Słowacji wobec rodzących się przejawów społeczeństwa obywatelskiego, reformy gospodarczej i problemu federalizacji państwa (styczeń–sierpień 1968)	102
Rozdział IV Praska Wiosna w Bratysławie w okresie wzrostu napięcia międzynarodowego (maj–sierpień 1968)	134
Rozdział V Gorące dni sierpniowe	173
Rozdział VI Zjazd KPS	193
Rozdział VII Pytania o „normalizację” (sierpień 1968– styczeń 1969)	217
Rozdział VIII KPS jako czynnik konsolidacyjny (styczeń– kwiecień 1969)	256
Rozdział IX Komunistyczna Partia Słowacji wobec organizacji społecznych i zagadnień reformy ekonomicznej w początkowym etapie procesu „normalizacji” (sierpień 1968 – czerwiec 1969)	275

Rozdział X	Agonia „Wiosny” (kwiecień–październik 1969)	287
Zakończenie		310
Wykaz skrótów		323
Bibliografia		325
Indeks osób		331

WSTĘP

Temat niniejszej książki, omawiającej działalność Komunistycznej Partii Słowacji (*Komunistická strana Slovenska*, KPS) w latach 1968–1969, nie był jeszcze przedmiotem całościowego opracowania. Poszczególne studia poświęcone są raczej pojedynczym etapom tego okresu. Za cezurę początkową mojej pracy obrałem styczeń 1968 r., moment ustąpienia Antonína Novotnego ze stanowiska I sekretarza Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji (*Ústředný výbor Komunistické strany Československa*, KC KPCz), na którym zastąpił go Alexander Dubček, do tego czasu I sekretarz KC KPS. To wydarzenie uważane jest za symboliczny początek Praskiej Wiosny, eksperymentu polegającego na podjęciu przez partię próby zreformowania systemu komunistycznego. Kończącą cezurę stanowi październik 1969 r., gdy z najwyższych organów partyjnych na Słowacji usunięto większość działaczy kojarzonych z proreformatorskim nurtem w KPS. Władze KPCz i KPS definitywnie odcięły się wtedy od reform politycznych podjętych po styczniu 1968 r. Pierwszym znakiem odwrotu od reformy była inwazja wojsk Układu Warszawskiego w sierpniu 1968 r. i podpisanie przez czechosłowackich przedstawicieli protokołu moskiewskiego. Drugim istotnym momentem było odejście w kwietniu 1969 r. Dubčeka ze stanowiska I sekretarza KC KPCz i wejście na jego miejsce Gustáva Husáka, również poprzednio pełniącego funkcję I sekretarza partii na Słowacji. Jeszcze jednak przez kilka miesięcy po tym wydarzeniu trwała sytuacja przejściowa i dopiero stopniowo doszło do likwidacji ostatnich powiewów Praskiej Wiosny. Przełomem niewątpliwie stał się sierpień 1969 r., gdy stłumiono ostatnie demonstracje na ziemiach czeskich, sprzeciwiające się ograniczaniu swobód obywatelskich. Jedną z reperkusji tych wydarzeń były zmiany personalne w kierownictwie KPS dokonane w październiku 1969 r.

Problematyka dotycząca lat 1968–1969 na Słowacji należy do najmniej zbadanych. Próby reformy systemu politycznego w Czechosłowacji w latach 1968–1969 zostały nazwane przez zachodnich dziennikarzy Praską Wiosną. Pojęcie to sugeruje jakoby wyłącznie czeski charakter przemian. Praga, jako stolica wspólnego pań-

stwa Czechów i Słowaków, stanowiła oczywiście centrum wydarzeń politycznych. Fala „odnowy” ogarnęła jednak cały kraj. Do rozpoczęcia Praskiej Wiosny w nie-małej mierze przyczyniła się sytuacja na Słowacji i działalność miejscowych przy-wódców partyjnych na czele z Dubčekom. Przebieg tamtejszych wydarzeń z lat 1968–1969, podobnie jak w okresie poprzedzającym Praską Wiosnę, miał własną dynamikę, wynikającą po prostu z odrębności narodu słowackiego i z jego nierów-norzędnej pozycji, jaką zajmował we wspólnym z Czechami państwie. Skierowanie uwagi na rozwój Słowacji w latach 1968–1969 pozwala łatwiej zrozumieć czyn-niki, które wpłynęły na kształt współczesnego kraju, funkcjonującego od 1993 r. jako samodzielny podmiot w rodzinie państw europejskich. Przedmiotem anali-zy niniejszej pracy jest polityka kierownictwa politycznego Komunistycznej Partii Słowacji, regionalnej gałęzi Komunistycznej Partii Czechosłowacji. Ogranicza to bazę źródłową do materiałów dotyczących najwyższych organów partii, a więc Pre-zydium (*predsedníctvo*), plenum (*plénium*) i Sekretariatu (*sekretariát*) KC KPS. Sprawy związane z aktywnością niższych szczebli organizacji partyjnej prezentuję o tyle, o ile znajdowały one odzwierciedlenie w działaniach najwyższych władz KPS lub miały przełożenie na politykę ogólnopaństwową. Dokładniejsze przedstawienie rozwoju w powiatach czy w organizacjach podstawowych wymagałoby szerszych i bardziej szczegółowych badań w archiwach lokalnych i mogłoby stanowić temat szeregu kolejnych monografii.

Słowaccy komuniści, wykorzystując swoją monopolistyczną pozycję politycz-ną, aspirowali do roli jedyne go wyraziciela słowackich interesów narodowych, co do pewnego stopnia znajdowało akceptację u części słowackiej społeczności. Dla znacznej części ludzi reprezentantem tradycji narodowej pozostawały: Kościół katolicki lub – dla mniejszej grupy – Kościół ewangelicki. Kościoły były jednak o wiele bardziej dotknięte represjami i ubezwłasnowolnione, niż miało to miejsce w PRL. Nie odgrywały też roli politycznej. Emigracja również miała niewielkie oddziaływanie na losy kraju.

W swojej pracy chciałbym się skupić nie tylko na samym przebiegu wydarzeń, lecz także zastanowić nad tym, jaki był wkład KPS w tworzenie polityki w latach 1968–1969, jaki był jej udział w realizacji reform, jak wyglądał jej stosunek do to-warzyszących reformie problemów dotyczących Słowacji, Czechosłowacji i relacji z innymi państwami socjalistycznymi, w szczególności z ZSRR. Moim zamiarem jest też przyrzeć się stosunkom KPS z organizacjami społecznymi, mniejszościami narodowymi, kościołami, środowiskami inteligenckimi czy organami państwowymi.

Opisując tematykę słowacką, w istotnej mierze musiałem uwzględnić roz-wój ogólnej sytuacji politycznej w Czechosłowacji, politykę centralnych organów KPCz, działania rządu i parlamentu. Naturalnie to właśnie w Pradze rozgrywały się decydujące starcia polityczne. Część z nich miała jednak swoje korzenie w Bra-tysławie.

Niniejsze opracowanie w znacznej części oparłem na własnych badaniach archiwalnych, które przeprowadziłem w Słowackim Archiwum Narodowym,

przechowującym archiwum KC KPS, w Instytucie Nauk Politycznych Słowackiej Akademii Nauk w Bratysławie, gdzie zgromadzono materiały Komisji Rządu Republiki Słowackiej, badającej na początku lat 90. wydarzenia z lat 1967–1970. Korzystałem też z materiałów równolegle działającej komisji rządowej w Pradze, przechowywanych w Instytucie Historii Współczesnej Akademii Nauk Republiki Czeskiej, oraz z materiałów Archiwum KC KPCz zgromadzonych w Archiwum Narodowym w Pradze. Interesującym uzupełnieniem kwerendy są materiały z archiwów polskich – Archiwum Akt Nowych i Archiwum MSZ. W pierwszym z nich, w zespole KC PZPR (Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej), znajdują się liczne raporty, wśród których wyróżniają się sprawozdania Władysława Kruczka, I sekretarza KW PZPR (Komitet Wojewódzki PZPR) w Rzeszowie, który utrzymywał kontakty ze słowackimi komunistami¹. W Archiwum MSZ przechowywane są sprawozdania placówek dyplomatycznych PRL w Czechosłowacji, m.in. Konsulatu Generalnego w Bratysławie i ambasady w Pradze. Materiały polskie przynoszą wiele szczegółowych spostrzeżeń, ujawniają tło niektórych działań polityków czechosłowackich, o których trudno byłoby znaleźć informacje w zasobach słowackich czy czeskich. Są to jednocześnie materiały skrzywione ideologicznie, skażone tendencją do dopasowywania rzeczywistości innego kraju do sztywnych schematów ideologicznych obowiązujących ówczesnie w PRL.

Przed 1989 r. obiektywne badania nad okresem lat 1968–1969 nie mogły być prowadzone w krajach bloku socjalistycznego. Liczne studia pojawiły się na Zachodzie². Dopiero otwarcie archiwów czechosłowackich i udostępnienie przez Rosjan części materiałów KC KPZR (Komitet Centralny Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego) umożliwiło dokładniejsze prześledzenie rozgrywki politycznej tego okresu, wciąż niedostępna pozostaje jednak większość sowieckich dokumentów z tego czasu. W ciągu ostatnich 20 lat ukazała się cała rzesza opracowań badających najróżniejsze aspekty Praskiej Wiosny³ lub starających się odnaleźć korzenie reformy dokonanej w latach 1968–1969 w wydarzeniach lat wcześniejszych⁴.

¹ Na materiały te zwrócili uwagę: Maria E. Ożóg, *Praska Wiosna w ocenie kierownictwa KW PZPR w Rzeszowie* [w:] *Od poznania do zrozumienia. Polacy, Czesi, Słowacy w XX wieku*, red. E. Orlof, Rzeszów 1999, s. 253–262 oraz Łukasz Kamiński, *Polska Zjednoczona Partia Robotnicza wobec praskiej wiosny* [w:] *Wokół praskiej wiosny. Polska i Czechosłowacja w 1968 roku*, red. Łukasz Kamiński, Warszawa 2004, s. 73.

² Zob. np. Eugen Steiner, *The Slovak Dilemma*, Cambridge 1973; H. Gordon Skilling, *Czechoslovakia's interrupted revolution*, New Jersey 1976; Galia Golan, *Reform rule in Czechoslovakia. The Dubček era 1968–1969*, Cambridge 1973.

³ Z ważniejszych wymieńmy tutaj: *Československo roku 1968*, t. 1, *Obrodný proces*, red. Václav Kural i in., Praha 1993; *Československo roku 1968*, t. 2, *Počátky normalizace*, red. Miloš Bárta i in., Praha 1993, s. 4, przyp. 3; Jan Pauer, *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – plánování – provedení*, tłum. Milada Kouřimská, Milan Kouřimský, Praha 2004; Z. Doskočil, *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Brno 2006.

⁴ Karel Kaplan, *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*, Brno 2008; *Idem, Kořeny československé reformy 1968*, Brno 2000.

Także w Polsce zainteresowanie badaczy problematyką Praskiej Wiosny okazało się niemałe⁵.

Nie można pominąć wspomnień aktywnych uczestników wydarzeń z lat 1968–1969⁶. Specyficzną pozycję stanowią wspomnienia spisane przez Vasilu Biłaka, I sekretarza KC KPS od stycznia do sierpnia 1968 r., które zostały wydane bez zgody autora i nie zostały przez niego autoryzowane. Powszechnie uważane są jednak za autentyczne. Wiele szczegółów z tej książki znajduje potwierdzenie w wypowiedziach Biłaka przed komisją rządową z 1990 r. Biłak nie otrzymał zgody na ich wydanie przed 1989 r. (pomimo iż należał wtedy do aparatu władzy), zaś po aksamitnej rewolucji wspomnienia te zaczęły być dla niego kompromitujące⁷. Niewiele nowego wnosi wydana dopiero po jego śmierci w 2014 r. autoryzowana wersja wspomnień⁸.

Spośród wydawnictw źródłowych nieoceniona jest wielotomowa seria dokumentów dotyczących lat 1967–1970 wydawana przez Instytut Nauk Politycznych Akademii Nauk Republiki Czeskiej⁹. Efektem prac komisji rządowej Republiki Słowackiej jest też zbiór dokumentów z lat 1967–1970 na Słowacji¹⁰. Wiele nie-

⁵ Zob. np. Robert Kwapis, *Praska Wiosna*, Toruń 2003; A. Krawczyk, *Praska Wiosna 1968*, Warszawa 1998; *Wokół praskiej wiosny. Polska i Czechosłowacja w 1968 roku*, red. Łukasz Kamiński, Warszawa 2004; *Zaciskanie pętli: tajne dokumenty dotyczące Czechosłowacji 1968 r.*, oprac. Andrzej Garlicki, Andrzej Paczkowski, Warszawa 1995; sporo miejsca wydarzeniom 1968 r. w Czechosłowacji poświęcili Jerzy Tomaszewski, *Czechy i Słowacja*, Warszawa 2006; Jerzy Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006.

⁶ Do ważniejszych należą: Alexander Dubček, *Nadzieja umrze ostatnia*, tłum. Piotr Godlewski, Warszawa 1995; Zdeněk Mlynář, *Mróz ze wschodu*, przeł. Paweł Heartman [właśc. Piotr Godlewski], Warszawa 1989; a także publikacja z pogranicza biografii oraz literatury wspomnieniowej Viliam Plevza, *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*, Bratislava 1991. Ze wspomnień sowieckich polityków wynika, że kontaktom ze słowackimi komunistami, przede wszystkim z Biłakiem, istotne miejsce poświęcił Petro Szelest. Zob.: *Ukraine and the Soviet–Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 1): New Evidence from the Diary of Petro Shelest*, red., wpraw., tłum. i przypisy Mark Kramer, „Cold War International History Project Bulletin” 10 (March 1998), s. 234–247.

⁷ *Paměti Vasilu Biłaka. Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ*, t. 1–2, Praha 1991.

⁸ Vasil Biłak, *Až po mé smrti*, Praha 2014.

⁹ Chodzi o publikacje z serii „Prameny k dějinám Československé krize v letech 1967–1970”, m.in.: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, t. 4/1, *Prosinec 1967 – červenec 1968*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil i in., Brno 1995; *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, t. 4/2, *Červenec – srpen 1968*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Praha–Brno 1996; *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, t. 4/3, *Září 1968 – květen 1970*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Praha–Brno 1997; *Komunistická strana Československa*, t. 9/1, *Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Jan Moravec, Praha–Brno 1999; *Komunistická strana Československa*, t. 9/2, *Konsolidace (květen–srpen 1968)*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Praha–Brno 2000; *Komunistická strana Československa*, t. 9/3, *Kapitulace (srpen–listopad 1968)*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Praha–Brno 2001; *Komunistická strana Československa*, t. 9/4, *Normalizace (listopad 1968 – září 1969)*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Praha–Brno 1999; *Občanská společnost 1967–1970*, t. 2/1, *Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970*, red. Jindřich Pecka, Josef Belda, Jiří Hoppe, Brno 1995; *Občanská společnost 1967–1970*, t. 2/2, *Sociální organizmy a hnutí Pražského jara 1967–1970*, red. Jindřich Pecka, Josef Belda, Jiří Hoppe, Praha–Brno 1998.

¹⁰ *Slovensko v rokoch 1967–1970. Výber dokumentov*, red. Michal Štefanský, Bratislava 1992.

znanych informacji na temat kontaktów przedstawicieli KPS z przedstawicielami sowieckimi z Ukrainy dostarcza wybór dokumentów z archiwów ukraińskich, przetłumaczonych i zredagowanych przez Marka Kramera¹¹.

Jeśli chodzi o rozwój wydarzeń na Słowacji, trzeba wymienić studia opracowane w ramach prac Komisji Rządu Republiki Słowackiej ds. Zbadania Wydarzeń Historycznych w latach 1967–1970¹². Później przez długi czas na temat „słowackiej wiosny” powstawały pojedyncze przyczynki lub prace zbiorowe zawierające szczegółowe referaty¹³. Dopiero w 40. rocznicę wydarzeń ukazało się kilka prac monograficznych i kolejne prace zbiorowe¹⁴. Zwiastunem tych studiów było ukazanie się cennej pracy Miroslava Londáka, Eleny Londákové i Stanislava Sikory, nawiązującej w tytule do „przedwiośnia” i dokumentującej rozwój Słowacji w latach poprzedzających dubczekowską reformę, czasy, w których tkwiły korzenie wielu zjawisk charakterystycznych dla reformy 1968 r.¹⁵ Roli słowackich i czeskich literatów w okresie liberalizacji systemu w latach 60. poświęcił uwagę badawczą Jan Mervart¹⁶. Warto również wspomnieć o wydany w Stanach Zjednoczonych mało znanym, krótkim opracowaniu Roberta W. Deana z 1973 r. Zawiera ono wiele trafnych spostrzeżeń na temat rozwoju wydarzeń na Słowacji w okresie Praskiej Wiosny, choć autor mógł w tym czasie wykorzystać jedynie źródła prasowe (także słowackie)¹⁷.

Relatywnie wielu opracowań doczekała się problematyka związana z przebiegającym w latach 1968–1969 procesem federalizacji Czechosłowacji¹⁸. Stosunki

¹¹ *Ukraine and the Soviet–Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 2): New Evidence from the Ukrainian Archives*, red., wpraw., tłum. i przypisy Mark Kramer, „Cold War International History Project Bulletin” 14/15 (Winter 2003 – Spring 2004), s. 273–368.

¹² *Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967–1970*, t. 1–3, Bratislava 1992.

¹³ *Pokus o reformu v roku 1968*, red. Zoltán Pástor, Michal Štefanský, Banská Bystrica 1999; *Kultúrny život a slovenská jar 60. rokov*, Bratislava 1998.

¹⁴ Stanislav Sikora, *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*, Bratislava 2008; Miroslav Londák, *Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska*, Bratislava 2007; *Rok 1968. Eto vaše delo*, oprac. Miroslav Londák i in., Bratislava 2008; *Rok 1968. Novinári na Slovensku*, red. Elena Londáková i in., Bratislava 2008; *Rok 1968 na Slovensku a v Československu*, red. Valerián Bystrický i in., Bratislava 2008; Scott Brown, *Socialism with a Slovak Face: Federalization, Democratization, and the Prague Spring*, „East European Politics & Societies” 22 (2008), nr 3, s. 467–495; następnie ukazała się praca zbiorowa *Rok 1968 a jeho miesto v našich dejinách*, red. Miroslav Londák, Stanislav Sikora i in., Bratislava 2009. Warto zauważyć, że na Słowacji podjęto też badania wykraczające poza lokalne aspekty Praskiej Wiosny. Jedną z takich prac opublikował m.in. Slavomír Michálek, *Rok 1968 a Československo. Postoj USA, Západu a OSN*, Bratislava 2008.

¹⁵ Miroslav Londák, Stanislav Sikora, Elena Londáková, *Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967*, Bratislava 2002.

¹⁶ Jan Mervart, *Postoje slovenských spisovateľů na III. a IV. sjezdu Svazu československých spisovateľů* [w:] *Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku (1918 – 1989)*, oprac. Michal Šmigel i in., Banská Bystrica 2007, s. 222–236.

¹⁷ Robert Dean, *Nationalism and Political Change in Eastern Europe: The Slovak Question and the Czechoslovak Reform Movement*, Denver 1973.

¹⁸ M.in. wybór dokumentów Jozefa Žatkuliaka, *Federalizácia československého štátu 1968–1970. Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968*, Praha–Brno 1996.

Słowaków i Czechów w latach 1968–1969 były przedmiotem studiów i rozważań różnych autorów¹⁹. Ukazało się też szereg prac na temat rozmaitych aspektów funkcjonowania KPS²⁰.

Przed przystąpieniem do właściwej rozprawy należy wyjaśnić niektóre kwestie dotyczące struktury KPS oraz podziału administracyjnego Słowacji. KPS posiadała strukturę wzorowaną na KPCz – miała własny Komitet Centralny, składający się z Prezydium, Sekretariatu i plenum, wydziałów i aparatu. KC KPS był podporządkowany KC KPCz, a podział kompetencji między tymi organami nie był klarowny. Wpływ KC KPS na niższe organy partyjne na Słowacji w rzeczywistości zależał od aktualnego układu sił w strukturach władzy między Pragą i Bratysławą. W latach 1968–1969 możliwości KPS były największe w całym okresie po 1948 r. Niższy szczebel organizacji partyjnej stanowiły Komitety Okręgowe (*Krajský výbor*, KO), które były organem nadrzędnym wobec Komitetów Powiatowych (*Okresný výbor*, KP), te zaś wobec Komitetów Miejskich (*Mestský výbor*, KM) i organizacji wiejskich. Oprócz tego na każdym szczeblu organów administracji państwowej, a także organizacji społecznych, zakładów pracy czy instytucji naukowych, funkcjonowały organizacje partyjne.

Po reformie administracyjnej w 1960 r. na Słowacji funkcjonowały trzy okręgi – Zachodniosłowacki ze stolicą w Bratysławie, Środkowosłowacki z głównym ośrodkiem w Bańskiej Bystrzycy i Wschodniosłowacki, którego centrum stanowiły Koszyce. Zlikwidowano wtedy też część powiatów, co w niektórych wypadkach było szczególnie niekorzystne dla mniejszości narodowych. Okręgowe Rady Narodowe (*Krajský národný výbor*, ORN) – na Słowacji zlikwidowane w latach 1969–1970, Powiatowe Rady Narodowe (*Okresný národný výbor*, PRN), Miejskie Rady Narodowe (*Mestský národný výbor*, MRN) stanowiły organy administracji państwowej. W 1968 r. miasto Bratysława zostało uznane za stolicę Słowacji i wydzielone z Okręgu Zachodniosłowackiego. Tym samym Komitet Miejski KPS w Bratysławie oraz tutejsza Miejska Rada Narodowa uzyskały rangę równorzędną organom okręgowym.

W pracy stosuję pojęcia pochodzące z komunistycznej nowomowy, które nie zawsze mogą być zastąpione przez inne, bardziej precyzyjne wyrażenia. Właśnie ta nieprecyzyjność była jedną z charakterystycznych cech tej retoryki, za pomocą której prawdziwą treść starano się zasłaniać nieczytelnymi sformułowaniami i hasłami bez pokrycia. Za pomocą sformułowań typu „polityka postyczniowa”, „rezolucja listopadowa”, „sytuacja przed sierpniem”, odwoływano się do pewnych symboli; nadawano im jednak różny sens.

Pod pojęciem „stycznia” rozumiano rozpoczęcie drogi reform, czyli tzw. „polityki postyczniowej”. „Rezolucja listopadowa”, a więc rezolucja KC KPCz z listopada 1968 r. była kolejnym krokiem ograniczającym demokratyzację systemu, przedstawiano ją jednak jako nową interpretację „stycznia”. Określenia „przed sierpniem”

¹⁹ Jan Rychlík, *Češi a Slováci ve 20. století*, t. 2, *Česko-slovenské vztahy 1945–1992*, Bratislava 1998.

²⁰ Jan Pešek, *Centrum moci. Aparát Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska 1948–1989*, Bratislava 2006; *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948:1989*, red. Jan Pešek i in., Prešov 2003.

i „po sierpniu” odnosiły się do sytuacji panującej przed i po inwazji wojsk Układu Warszawskiego.

Po wkroczeniu armii państw „sojuszniczych” do Czechosłowacji powszechnie zaczęto też stosować pojęcia „konsolidacji” i „normalizacji”, którym nadawano bardzo różne znaczenia. Generalnie chodziło o uspokojenie sytuacji i przywrócenie normalności w funkcjonowaniu państwa. Pytanie brzmiało tylko, co należy uważać za „normalne” – czy powrót przed „sierpień”, a więc możliwość kontynuowania reform, czy przed „styczeń”? W dalszej części pracy słowa „normalizacja” nie umieszczam w cudzysłowie wtedy, gdy mam na myśli okres, jaki nastąpił w Czechosłowacji po stłumieniu reform.

W literaturze przyjęło się rozróżnienie istniejących w KPCz i KPS frakcji na proreformatorskich, określanych też jako „postępowi”, czyli zwolennicy reformy i konserwatystów – czyli ich przeciwników. Czasem odróżnia się przy tym konserwatystów jako odsuwanych od stanowisk zwolenników Novotnego od „neokonserwatystów”, początkowo uczestniczących w obaleniu Novotnego i stojących u początków „polityki postyczeniowej”, nie akceptujących jednak przebiegającego później procesu demokratyzacji systemu. Proreformatorskich komunistów często dzieli się także na „radykałów”, występujących raczej na ziemiach czeskich (np. František Kriegel, Eduard Goldstücker), i „centrystów” (np. Dubček, Husák, Oldřich Černík). Do „centrystów” należałoby chyba zaliczyć większość najważniejszych proreformatorskich komunistów ze Słowacji. Nie jest jasne, czy np. Jozef Zrak usiłujący wytworzyć z KM KPS w Bratysławie coś w rodzaju „drugiego centrum” na wzór KM KPCz w Pradze był już „radykałem” czy jeszcze „centrystą”. Różne wystąpienia Husáka także nie są łatwe do jednoznacznego zaszeregowania. Podział jest problematyczny, granice pojęć niejasne, a i sami działacze partyjni zaliczani przez historyków do poszczególnych grup mieliby problem z zaszeregowaniem siebie do którejś z nich²¹. Po inwazji wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację w sierpniu 1968 r. w partii uformował się kolejny nurt zwany „realistycznym”. W większości chodziło o byłych „centrystów”. Przez wielu obywateli „realiści” byli nadal postrzegani jako proreformatorscy komuniści, zwłaszcza że przez długi czas odwoływali się jeszcze do haseł „polityki postyczeniowej”. Chodziło jednak o ludzi, którzy gotowi byli po sierpniu zrezygnować z większej części demokratyzacyjnego programu na rzecz „konsolidacji sytuacji”. Czym innym był jednak „realizm” Dubčeka, czym innym „realizm” Husáka. W uzasadnionych przypadkach w odniesieniu do części „realistów” nadal używam określenia proreformatorscy.

W słowackich warunkach można uznać za „neokonserwatystów” dawnych przeciwników Novotnego skupionych wokół Biľaka. Gdzie jednak umieścić takich polityków, którzy prawie do końca popierali Novotnego, po „styczniu” lawirowali, by w końcu połączyć się z „neokonserwatystami”? Dotyczy to np. Jozefa Lenárta,

²¹ S. Sikora, *Rok 1968 a politický...*, s. 74.

który w pierwszych miesiącach 1968 r. mógł być zaliczany do „centrystów”, później zaś przekształcił się w „neokonserwatystę”. A może był tylko „realistą”? Do jakiej grupy należałoby zaliczyć funkcjonariuszy terenowego aparatu partyjnego, którzy funkcjonowali w nim od czasów Novotnego, przyjęli mniej lub bardziej pozytywnie jego odejście, później zaś z obawami obserwowali proces demokratyzacji? Wielu funkcjonariuszy lawirowało w ciągu 1968 r., wielokrotnie zmieniając swoje zapatrywania na zachodzące wydarzenia. Takimi politykami byli np. Ján Koscelánský czy František Barbírek. Trudno też zaliczyć do jakiejś grupy Ondreja Klokoča lub Vojtecha Daubnera, którzy nie akceptowali wielu aspektów Praskiej Wiosny, lecz nie byli wtajemniczani we wszystkie plany konserwatystów. Z tych powodów rezygnuję w tej pracy z posługiwania się szczególnie niejasnymi podziałami na „centrystów” i „neokonserwatystów”, wszystkich funkcjonariuszy zaliczanych do zwolenników reformy nazywając proreformatorskimi komunistami, zaś przeciwników demokratyzacji systemu – konserwatystami. Staralem się unikać tych określeń w sytuacjach wątpliwych. Nie chodzi tu natomiast o przynależność do konkretnej frakcji w partii, gdyż posiadanie tych samych poglądów czy dzielenie podobnych obaw nie zawsze oznaczało ścisłą współpracę i wspólne działanie. Posługuję się też pojęciami „novotnowcy” dla określenia tych komunistów, którzy najściślej wiązali swoją karierę z lojalnością dla reżimu Novotnego, „biłakowcy” dla wąskiego kręgu najbliższych współpracowników Biłaka, zaś „husakowcy” (lub zwolennicy Husáka) dla tych, którzy konsekwentnie popierali dążenia Husáka do czasu zanim objął on funkcję I sekretarza KC KPS (później określenie to przestaje być potrzebne).

Podział na proreformatorskich i konserwatywnych komunistów wyrażał rzeczywiste istniejące różnice w podejściu do reform (pomimo niekonsekwencji części działaczy). Określenie „realiści” jest bardziej umowne – towarzysze określani tym epitetem starali się odwoływać do „realizmu”, ich rzeczywiste cele i motywy bywały jednak różne. Dlatego w swojej pracy używam tego pojęcia w cudzysłowie.

Pracę swoją podzieliłem na dziesięć rozdziałów. Rozdział pierwszy stanowi wprowadzenie do problematyki słowackiej. Śledzę w nim rozwój kraju i Komunistycznej Partii Słowacji w okresie poprzedzającym lata 1968–1969. Rozdział drugi przedstawia rozwój sytuacji w pierwszych miesiącach reformy politycznej, od stycznia do maja 1968 r., gdy w wyniku rozmów czechosłowackiej delegacji z przywódcami Kremla pod znakiem zapytania stanął dalszy przebieg reform. Rozdział trzeci poświęcony jest stosunkowi KPS do rodzących się przejawów społeczeństwa obywatelskiego oraz dążeń do federalizacji kraju i reformy gospodarczej. Obejmuje okres od stycznia do sierpnia 1968 r. Rozdział czwarty przedstawia rozwój polityczny w KPS od maja 1968 r., gdy w łonie partii słowackiej wyraźnie ujawniły się dwa nurty – proreformatorski i konserwatywny, do sierpnia 1968 r., czyli do przedednia inwazji wojsk Układu Warszawskiego. W rozdziale piątym omawiam przebieg wydarzeń w dniach 20–26 sierpnia, po wkroczeniu „sojuszników” do Czechosłowacji, gdy KC KPS przestał panować nad

sytuacją w kraju i w partii, i definitywnie utracił swój autorytet w związku z rolą, jaką Biłak i niektórzy inni członkowie kierownictwa KPS odegrali w zaproszeniu wojsk interwencyjnych. W kolejnym rozdziale przedstawiam przebieg zjazdu KPS w dniach 26–29 sierpnia, na którym zostało wybrane nowe kierownictwo na czele z Gustávem Husákiem, które zapowiedziało rozpoczęcie procesu „normalizacji”. Rozdział siódmy traktuje o wydarzeniach od końca sierpnia 1968 r. do stycznia 1969 r., gdy Husák umacniał swoją pozycję w KPS i podpierając się słowacką nacjonalistyczną retoryką dążył do zdominowania sceny politycznej w całej Czechosłowacji. Dzięki temu w styczniu 1969 r. doprowadził do usunięcia ze stanowiska przewodniczącego parlamentu proreformatorskiego przywódcy Josefa Smrkovskiego. Kolejny rozdział przedstawia drogę Husáka do wyeliminowania Dubčeka i zastąpienia go na stanowisku I sekretarza KC KPCz w kwietniu 1969 r. Tematem rozdziału dziewiątego jest stosunek KPS do kwestii gospodarczych oraz do organizacji społecznych dążących w okresie od sierpnia 1968 r. do czerwca 1969 r. do usamodzielnienia się od partii. Agonia reform politycznych między kwietniem a październikiem 1969 r. została przedstawiona w rozdziale dziesiątym. W zakończeniu opisuję bezpośrednie reperkusje stłumienia reform i podsumowuję zjawiska charakterystyczne dla lat 1968–1969 na Słowacji.

Chciałbym podziękować wszystkim osobom, które pomogły mi podczas przygotowywania niniejszej pracy, która w pierwotnej wersji powstała jako doktorat obroniony w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w 2011 r.²², w szczególności mojemu promotorowi prof. dr. hab. Andrzejowi Chojnowskiemu, kierującemu projektem badań statutowych „Komunizm środkowoeuropejski”, recenzentom: prof. dr. hab. Andrzejowi Paczkowskiemu z Instytutu Studiów Politycznych PAN i Collegium Civitas oraz dr. hab. Krzysztofowi Nowakowi z Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego. Wyrazy wdzięczności należą się także recenzentom wersji doktorskiej prof. dr. hab. Dariuszowi Stoli z ISP PAN i Collegium Civitas oraz zmarłemu niedawno prof. dr. hab. Jerzemu Tomaszewskiemu z IH UW.

²² W niniejszej książce dokonałem pewnych zmian, przede wszystkim redakcyjnych i stylistycznych, uwzględniłem też niektóre uwagi recenzentów. Od 2011 r. literatura na temat Praskiej Wiosny została wzbogacona o kolejne pozycje, z których szczególnie warto odnotować następujące: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, t. 4/4 (*Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*), red. Jitka Vondrová, Praha 2011; Jan Mervart, *Naděje a iluze. Čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let*, Brno 2011; Slavomír Michálek, Miroslav Londák i in., *Gustáv Husák. Moc politiky – politik moci*, Bratislava 2013; Stanislav Sikora, *Po jari krutá zima. Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1968–1971*, Bratislava 2013. Pierwsza z nich, oparta o częściowo udostępnione sowieckie dokumenty (opublikowane wcześniej w Rosji w książce: *Czechoslovakij krizis 1967–1969 gg. v dokumentach CK KPSS*, red. N.G. Tomilina i in., Moskwa 2010) potwierdza dotychczasowe przypuszczenia na temat polityki ZSRR wobec Czechosłowacji w omawianym okresie, także w stosunku do kwestii słowackiej, wzbogacając naszą wiedzę o niektóre interesujące szczegóły. Nie weryfikują one zasadniczo tez mojej pracy, dlatego na ich podstawie dokonałem jedynie niewielkich uzupełnień. Monografia Sikory, omawiająca słabo do tej pory opracowany przez badaczy rozwój polityczny na Słowacji w pierwszych latach normalizacji, również nie zmienia sformułowanych przeze mnie opinii. Książka ta nie wpłynęła na kształt niniejszego opracowania.

Praca nie powstałaby, gdyby nie konieczny pobyt badawczy w Bratysławie. Dziękuję PhDr. Miroslavowi Pekníkowi, CSc. za zaproszenie do skorzystania z gościnności Instytutu Nauk Politycznych Słowackiej Akademii Nauk w Bratysławie oraz tamtejszym pracownikom, w szczególności mgr. Jurajowi Marušiakowi Ph.D. i pani Dagmar Kubíkovej. Chciałbym także podziękować dr hab. Joannie Getce, kierownikowi Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej UW za wsparcie dla wydania niniejszej publikacji. Podziękowania należą się także Rodzicom za wszelką pomoc.

ROZDZIAŁ I

SŁOWACJA I KPS PRZED „STYCZNIEM”

U progu Praskiej Wiosny Słowacy znajdowali się na kolejnym przełomowym etapie swojego rozwoju narodowego, w którym dotychczasowe ramy funkcjonowania zaczęły być za ciasne. Od powstania wspólnego państwa z Czechami w 1918 r. mijało już prawie półwiecze, w czasie którego naród słowacki przeszedł ogromną drogę rozwoju. Po przytłumieniu kultury narodowej w latach 50., lata 60. stanowiły okres przyspieszonej powtórki z walki o prawa narodowe w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Miała miejsce zarówno walka o własną wykładnię historii narodowej, jak też o obronę języka ojczystego, dążenie do równouprawnienia gospodarczego i uniknięcia marginalizacji i prowincjonalizacji Słowacji, zepchniętej do roli „biednego brata”. To wszystko składało się na dążenie do wskrzeszenia słowackiej polityki, rozumianej jako obrona własnych interesów i własnych racji narodowych¹.

Od X wieku słowiańscy mieszkańcy obszaru dzisiejszej Słowacji znajdowali się pod panowaniem państwa węgierskiego. Nowoczesny naród słowacki zaczął kształtować się w pierwszej połowie XIX wieku, gdy Ľudovít Štúr przeformował koncepcję odrębnego narodu słowackiego, odżegnując się tym samym od tych przedstawicieli słowackiej inteligencji, którzy szansę na rozwój dostrzegali w łączności z bliskimi językowo Czechami. Pierwsze poważniejsze polityczne wystąpienie młodego ruchu narodowego uwidoczniło się w okresie Wiosny Ludów, czyli w latach 1848–1849, gdy Słowacy dążąc do uznania swoich praw, wystąpili zbrojnie przeciw Węgrom, którzy z kolei sami powstali przeciw absolutystycznej monarchii Habsburgów.

W 1867 r., gdy Habsburgowie porozumieli się z węgierską elitą polityczną i doszło do utworzenia Austro-Węgier, Słowacy, pozostając w ramach Królestwa Węgier, zostali poddani polityce ostrej madziaryzacji. Podczas gdy w części austriackiej dochodziło do demokratyzacji stosunków i poszczególne nacje, m.in. Czesi i Polacy, uzyskiwali szerokie prawa polityczne, narody zamieszkujące Królestwo

¹ Lubomír Lipták, *Slovensko v 20. storočí*, Bratislava 2000, s. 346–347.

Węgier, w tym Słowacy, stanęły przed groźbą wynarodowienia. System kurialny nie pozwalał im zaś skutecznie zabiegać o swoje prawa na forum parlamentu, społeczeństwo słowackie nie posiadało bowiem własnej szlachty ani warstwy bogatej burżuazji, składało się z mniej zamożnych grup społecznych, przeważnie chłopskiego charakteru, mających niewielki wpływ na wybór przedstawicieli. Stopniowo zlikwidowano szkolnictwo w języku słowackim. Awans społeczny wiązał się zazwyczaj z przejściem do środowiska węgierskiego. Sytuacja socjalna i narodowościowa, a także bariera językowa, hamowały proces kształtowania się warstwy inteligencji słowackiej. Władze państwowe wymagały od urzędników lojalności i akcesu do węgierskiego narodu. Od nauczycieli, którzy najwyżej na początkowym etapie nauczania, i to nie zawsze, mogli porozumiewać się z dziećmi w języku słowackim, wymagano wychowywania swoich podopiecznych w duchu węgierskim. Z tego powodu warstwa słowackiej, uświadomionej narodowo inteligencji, była bardzo wąska. Wybijały się jedynie nieliczne jednostki. Zaangażowanie na rzecz własnej wspólnoty narodowej wiązało się z nieustannymi szyskanami ze strony administracji węgierskiej. Ze względu na tę sytuację, a także na specyfikę tradycyjnego społeczeństwa, o przeważnie rolniczym charakterze, najliczniejszą grupę inteligencji słowackiej tworzyli duchowni katoliccy i ewangeliccy, posiadający bezpośredni kontakt z wiernymi w swoich parafiach. To oni stawali się rzecznikami interesów lokalnej społeczności, a także walki o prawa związane ze stosowaniem języka ojczystego i utrzymanie własnej tożsamości. Nieliczna grupa słowackich działaczy kulturalnych i politycznych poszukiwała wsparcia w narodzie czeskim, niektórzy zaś nadzieje na wyzwolenie narodowe wiązali z carską Rosją.

Idea współpracy Słowaków i Czechów zrealizowała się w okresie I wojny światowej. Licząc na zwycięstwo w wojnie państw Ententy nad Austro-Węgrami i Niemcami, czeski polityk Tomáš Garrigue Masaryk podjął na Zachodzie akcję na rzecz powstania niepodległego państwa czeskiego. Wysiłki Masaryka poparła emigracja słowacka w Stanach Zjednoczonych. W październiku 1915 r. przedstawiciele amerykańskich Słowaków i Czechów podpisali porozumienie z Cleveland, w którym za wspólny cel uznali utworzenie wspólnego państwa federacyjnego. Wkrótce do akcji niepodległościowej Masaryka przyłączył się słowacki astronom i oficer lotnictwa francuskiego Milan Rastislav Štefánik. Początkowo pod komendą wojsk Ententy zaczęto tworzyć czechosłowackie oddziały ochotnicze, a pod koniec wojny w Rosji, we Francji i we Włoszech powstały organizowane przez Štefánika Legiony Czechosłowackie, do których werbowano słowackich i czeskich jeńców oraz dezertersów z armii austro-węgierskiej. W maju 1918 r. Masaryk zawarł z przedstawicielami słowackiej emigracji w Stanach Zjednoczonych porozumienie w Pittsburghu, obiecując Słowakom posiadanie w przyszłym państwie autonomii z własnym parlamentem i administracją. Jesienią 1918 r. nastąpiła agonía wielonarodowej monarchii austro-węgierskiej. W dniu 28 października w Pradze proklamowano powstanie niepodległej Republiki Czechosłowackiej. Dwa dni później słowaccy przedstawiciele polityczni zgromadzeni w mieście Turčiansky Svätý

Martin (dziś Martin) uroczyscie zgłosili akces do wspólnego państwa. Na prezydenta Czechosłowacji wybrano Masaryka. Mianowany ministrem wojny Štefánik zginął w katastrofie lotniczej w maju 1919 r. w miejscowości Ivanka nad Dunajem, wracając do ojczyzny. Śmierć, która przysłała, zanim dał się poznać jako przywódca polityczny w niepodległym kraju, utrwaliła jego legendę. Obok Ľudovíta Štúra wszedł do panteonu narodowego Słowaków.

W wyniku traktatu pokojowego w Trianon z 1920 r. ustalona została granica Czechosłowacji z Węgrami. Po tym rozgraniczeniu Słowację zamieszkiwało obok 2 mln Słowaków także 700 tys. Węgrów i kilkadziesiąt tysięcy Ukraińców i Rusinów. Republikę zamieszkiwało też 3 mln Niemców, skoncentrowanych przeważnie na przygranicznych obszarach Czech, Moraw i Śląska (w mniejszym stopniu na Słowacji), około 400 tys. Rusinów na Rusi Podkarpackiej oraz ponad 100 tys. Polaków, zamieszkujących przede wszystkim na Śląsku Cieszyńskim. W okresie I Republiki Czechosłowackiej Słowacy nie doczekali się własnego samorządu. Nie była też uznawana ich odrębność narodowa. Według oficjalnej wykładni istniał jeden naród czechosłowacki posługujący się wspólnym językiem w dwóch odmianach – czeskiej i słowackiej. Ze względu na zacofanie gospodarcze Słowacji i brak jej własnych elit Czechosłowacja postrzegana była przede wszystkim jako państwo Czechów. Niemniej trudno twierdzić, żeby Czesi prowadzili wobec Słowaków politykę wynaradawiania. Na Słowację przybyły kadry czeskich nauczycieli, które tworzyły zręby słowackiego szkolnictwa. Podobnie było w przypadku szkół wyższych. W ciągu 20 lat istnienia I Republiki wykształciło się wśród Słowaków młode pokolenie elity intelektualnej, pomimo oficjalnej ideologii czechosłowakistycznej, świadome własnej odrębności kulturowej. Stopniowo przybywało słowackich prawników, lekarzy, przedsiębiorców, nauczycieli, pisarzy czy artystów. Słowacy angażowali się w życie polityczne w ramach partii czechosłowackich (np. partia agrarna, socjaldemokraci). Odrębność narodową i dążenie do autonomii reprezentowała przede wszystkim Słowacka Partia Ludowa Hlinki (*Hlinkova slovenská ľudová strana*, HSĽS), założona przez ks. Andreja Hlinkę, nazywana partią ludacką. Traciła na znaczeniu odgrywającą pewną rolę w czasach węgierskich Słowacka Partia Narodowa (*Slovenská národná strana*). Stabilną pozycję posiadała też na Słowacji, powstała po rozpadzie w 1921 r. Czechosłowackiej Partii Socjaldemokratycznej, Komunistyczna Partia Czechosłowacji, uzyskująca regularnie w wyborach parlamentarnych poparcie rządu 10–13%. Podobnie jak partie komunistyczne w innych państwach była ona podporządkowana dyrektywom płynącym z ZSRR, zwłaszcza po 1929 r., gdy kierownictwo objął w niej stalinista Klement Gottwald. Do połowy lat 30. KPCz uważała Czechosłowację za „państwo imperialistyczne”, ciemiężące Słowaków oraz mniejszości narodowe. Dopiero w 1935 r., wraz ze wzrastającym zagrożeniem ze strony hitlerowskich Niemiec, zaczęła głosić idee współpracy wszystkich partii antyfaszystowskich w ramach frontu narodowego.

W 1938 r., po tym, jak mocarstwa zachodnie, Wielka Brytania i Francja wraz z Niemcami i Włochami, uzgodniły w Monachium odstąpienie Sudetów na rzecz

III Rzeszy, Słowacja uzyskała autonomię, w której całkowitą władzę przejęła HSLS, wchłaniając lub likwidując pozostałe stronnictwa. KPCz została zdelegalizowana i zesłała do podziemia, a liczni jej liderzy, z Gottwaldem na czele, udali się do Moskwy. Autonomiczna Słowacja została okrojona terytorialnie. Jej zamieszkała przez węgierską mniejszość południowa część została zaanektowana przez Węgry, zaś skrawki Spiszu i Orawy przyłączono do Polski (Polska odzyskała też teren Zaolzia). 15 marca 1939 r. ziemie czeskie zostały zajęte przez wojska niemieckie i przekształcone w całkowicie zależny od III Rzeszy Protektorat Czech i Moraw, zaś dzień wcześniej, pod naciskiem Adolfa Hitlera, Słowacja ogłosiła niepodległość. W latach II wojny światowej państwo słowackie, na którego czele stał prezydent ks. Jozef Tiso, było sprzymierzeńcem Niemiec i uczestniczyło w kampanii wrześniowej 1939 r. przeciw Polsce, a począwszy od 1941 r. w walce z ZSRR. Było też w stanie wojny ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią. W polityce wewnętrznej wprowadzono ustawy antyżydowskie, przeprowadzono „aryzację” majątku żydowskiego. Większość Żydów słowackich wywieziono do obozów zagłady na terenie Generalnego Gubernatorstwa. W zachodniej części kraju stacjonowały niemieckie oddziały. Organizacje opozycyjne działały w podziemiu. Komuniści słowaccy utworzyli odrębne stronnictwo – Komunistyczną Partię Słowacji. Kontakt z moskiewskim kierownictwem KPCz był bardzo słaby. Wśród słowackich komunistów funkcjonowały wtedy różne koncepcje powojennej przyszłości Słowacji. Rozważano odbudowanie wspólnego państwa z Czechami lub przyłączenie Słowacji do ZSRR, jako kolejnej republiki związkowej. Ostatecznie jednak przeważał pierwszy z tych wariantów. W 1943 r. przedstawiciele opozycji demokratycznej, wywodzący się z działaczy przedwojennej partii agrarnej, oraz KPS zawarli umowę bożonarodzeniową, zobowiązując się do współpracy na rzecz przywrócenia Czechosłowacji, w której Słowacy mieliby zapewnione wszystkie prawa narodowe. Planowali obalenie władz państwa słowackiego, przejęcie władzy na Słowacji, walkę z Niemcami i przywrócenie systemu demokratycznego. Postanowili podjąć współpracę z czechosłowackim rządem emigracyjnym i prezydentem Edvardem Benešem w Londynie. Utworzyli Słowacką Radę Narodową (*Slovenská národná rada*, SNR). W imieniu sił demokratycznych porozumienie zawarli Jozef Lettrich, Ján Ursíny i Matej Josko. Ze strony KPS byli to członkowie jej piątego już z kolei, podziemnego kierownictwa – Karol Šmidke, Gustáv Husák i Ladislav Novomeský. Pierwszy z nich był wcześniej znanym działaczem w środowiskach robotniczych. Dwaj ostatni byli reprezentantami inteligencji. Novomeský już przed wojną wyrobił sobie nazwisko jako poeta i komunistyczny publicysta. Husák, pochodzący ze wsi Dúbravka (dziś dzielnica Bratysławy), gdzie przyszedł na świat w 1913 r., był absolwentem Wydziału Prawa Uniwersytetu Komeńskiego w Bratysławie. Do partii komunistycznej wstąpił jeszcze na studiach w wieku 20 lat.

SNR nawiązała współpracę z niektórymi oficerami armii państwa słowackiego w celu przygotowania powstania zbrojnego, z założeniem, że po wkroczeniu Armii Czerwonej na teren Słowacji armia słowacka przeszłaby na stronę koalicji

antyhitlerowskiej. Na skutek mnożących się w 1944 r. akcji dywersyjnych oddziałów partyzanckich, głównie sowieckich, 29 sierpnia 1944 r. oddziały niemieckie (formalnie na zaproszenie rządu państwa słowackiego) wkroczyły na teren Słowacji w celu likwidacji partyzantów. Podjęto decyzję o natychmiastowym wybuchu powstania, choć Armia Czerwona była jeszcze daleko. Powstanie objęło centralne obszary Słowacji, a jego główny ośrodek stanowiła Bańska Bystrzyca. W Bańskiej Bystrzycy działała rozszerzona SNR, powstały pełnomocnictwa pełniące funkcje resortów rządowych. Przeprowadzono pobór do wojska. W dniu 27 października 1944 r. wraz z zajęciem przez Niemców Bańskiej Bystrzycy powstanie upadło, a resztki walczących schroniły się w górach. Kilka miesięcy później w niemieckiej niewoli zginęli dowódcy powstańczy, generałowie Jan Golian i Rudolf Viest. Pomimo klęski Słowackie Powstanie Narodowe (*Slovenské národné povstanie*) zdjęło ze Słowaków piętno sojuszników Hitlera i umożliwiło im podjęcie negocjacji z czeską reprezentacją polityczną na bardziej partnerskich warunkach. Wśród emigracji londyńskiej nie brakowało słowackich przedstawicieli, ale w otoczeniu Beneša dominowali zwolennicy czechosłowakizmu. Politycy podkreślający odrębność Słowaków i zabiegający o zapewnienie im autonomii w powojennej republice, a jednocześnie krytyczni wobec prosowieckiej linii Beneša, jak np. były premier czechosłowacki i zwolennik federacji środkowoeuropejskiej Milan Hodža (zmarł w lipcu 1944 r.) oraz dawny poseł w Paryżu Štefan Osuský, byli pozbawiani stanowisk i marginalizowani. Dopiero przybycie z terenów objętych powstaniem delegacji, w skład której weszli m.in. Ursíny i Novomeský, zmusiło przedstawicieli czechosłowackiego rządu w Londynie do uznania odrębności Słowaków i potrzeby nowego uregulowania stosunków w powojennej republice.

Kolaboranckie państwo słowackie, utrzymujące się jeszcze przez kilka miesięcy wyłącznie dzięki obecności niemieckich sił zbrojnych, utraciło swój autorytet. Nadejście Armii Czerwonej oznaczało jego kres. Prezydent Tiso został stracony po procesie w Bratysławie w 1947 r., rok wcześniej skazany na śmierć został były premier państwa słowackiego Vojtech Tuka.

Emigracyjny rząd czechosłowacki w Londynie zawarł w marcu 1945 r. porozumienie z przebywającymi w Moskwie komunistami w celu utworzenia wspólnego rządu. W jego skład weszli też przedstawiciele KPS i słowaccy politycy z obozu obywatelskiego, którzy utworzyli Partię Demokratyczną. W kwietniu 1945 r. w odzyskanych Koszycach ogłoszono ustalony w Moskwie Koszycki Program Rządowy (*Košický vládný program*), w którym uznawano Czechów i Słowaków za dwa odrębne i równoprawne narody. Za filar bezpieczeństwa uznawano sojusz z ZSRR. Wyzwalanie terytorium czechosłowackiego zostało zakończone przez Armię Czerwoną (a zachodnich Czech przez Amerykanów) w maju 1945 r. Przywrócono czechosłowackie granice sprzed 1938 r. (jedynie Ruś Podkarpacka została włączona do ZSRR). Trzy miliony Niemców zostało wysiedlonych. Na Węgry przesiedlono około 90 tys. Węgrów, sprowadzając w zamian około 70 tys. Słowaków z Węgier, osiedlonych teraz w południowej Słowacji. Pozostali na Słowacji Węgrzy na kilka

lat, aż do 1948 r., utracili prawa obywatelskie. Wszczęto wobec nich „resłowakizację”, a więc politykę nacisków skłaniającą ich do zadeklarowania narodowości słowackiej. Kilkadziesiąt tysięcy Węgrów przesiedlono do okręgów przemysłowych na ziemiach czeskich. Przystąpiono do nacjonalizacji wielkich przedsiębiorstw. W rządzie Frontu Narodowego (*Národný front*, NF) zasiadali przedstawiciele KPCz, czechosłowackich narodowych socjalistów, czechosłowackich ludowców i socjaldemokratów (wszystkie te partie funkcjonowały teraz wyłącznie na ziemiach czeskich), oraz działających na Słowacji Partii Demokratycznej (*Demokratická strana*, DS) i KPS. Pozycję słowackich organów wzmacniała tzw. pierwsza umowa praska z czerwca 1945 r., w której SNR została uznana za główny organ władzy państwowej na Słowacji, dysponujący władzą wykonawczą i ustawodawczą. Organem wykonawczym SNR był Zespół Pełnomocników (*Zbor povereníkov*), odpowiedzialny przed SNR i rządem centralnym. Faktycznie SNR miała charakter słowackiego parlamentu, Zespół Pełnomocników był namiastką lokalnego rządu. Na ziemiach czeskich nie było żadnego odpowiednika tych instytucji, był to więc model asymetryczny.

Dzięki formalnej odrębności KPCz i KPS komuniści posiadali faktycznie dominującą pozycję w tymczasowym Zgromadzeniu Narodowym (*Národné zhromaždenie*), w którym do wyborów 1946 r. każda z partii otrzymała równą ilość miejsc. Posunięcia KPS zaczęły być jednak ściśle koordynowane z kierownictwem KPCz. W czerwcu 1945 r. tajnie uzgodniono, że KPS stanowi część składową KPCz, na zewnątrz nadal zachowywano jednak pozory odrębności obu ugrupowań. Ani przywódcy Kremla, ani kierownictwo KPCz, nie mieli pełnego zaufania do komunistów współtworzących krajowy ruch oporu – Husáka, Šmidkego i Novomeskiego, którzy zachowali jednak ważne funkcje i podporządkowali się dyscyplinie partyjnej, wycofując się z formułowanych wcześniej żądań zwiększenia kompetencji słowackich organów. Husák był członkiem Prezydium KC KPS, a od 1946 r. także przewodniczącym Zespołu Pełnomocników. Novomeský pełnił funkcję pełnomocnika szkolnictwa i oświaty. Kierownictwo KPCz na czele z Gottwaldem przeformowało na przywódcę KPS Viliama Širokiego, przedwojennego działacza partyjnego na Słowacji, w czasie wojny wysłanego z Moskwy do kraju w celu objęcia przewodnictwa w KPS. Szybko aresztowany przez Niemców, a następnie więziony w państwie słowackim, nie odegrał poważniejszej roli w tworzeniu podziemnej organizacji ani w Słowackim Powstaniu Narodowym.

Wybory parlamentarne w maju 1946 r. na ziemiach czeskich wygrali komuniści, zyskując tam 40,17% głosów. Na Słowacji zwyciężyła DS, uzyskując 61,43% głosów. Także KPS osiągnęła spory sukces zdobywając 30,48%. Marginalne poparcie uzyskały Partia Wolności (*Strana slobody*) i Partia Pracy (*Strana práce*). Wynik wyborów na Słowacji komuniści postrzegali jednak jako porażkę i zaczęli traktować tę część państwa jako „słaby człon republiki”. Przestali wspierać wszelkie dążenia do poszerzenia kompetencji słowackich organów, gdyż te znalazły się teraz w większej części pod kontrolą DS. Niekomunistyczne partie czeskie rów-

niez nie miały zrozumienia dla słowackich aspiracji i nie ufały DS, dopatrując się w niej tendencji separatystycznych. Już w tzw. drugiej umowie praskiej z kwietnia 1946 r. zwiększono wpływ rządu centralnego na kwestie personalne na Słowacji. W czerwcu 1946 r. słowaccy demokraci musieli się zgodzić na zawarcie tzw. trzeciej umowy praskiej, podporządkowującej słowackich pełnomocników centralnym ministerstwom. Władza wykonawcza została przyznana rządowi centralnemu, który miał sprawować kontrolę nad rozporządzeniami SNR.

Pomimo istniejących różnic wszystkie partie weszły do rządu premiera Gottwalda. Komuniści wzmocnili swoją kontrolę nad resortami siłowymi (bezpieka), które mieli już w swych rękach od 1945 r. Na czele ministerstwa obrony stał tajny członek KPCz, formalnie bezpartyjny, gen. Ludvík Svoboda, w czasie wojny dowódca I Czechosłowackiego Korpusu Armijnego (*I. československý armádný zbor*) powstałego w ZSRR. Co ciekawe, także na Słowacji, pomimo zwycięstwa DS zarówno służba bezpieczeństwa StB (*Štátna bezpečnosť*, cz. *Státní bezpečnost*, StB), środowiska partyzanckich weteranów, jak i związki zawodowe były zdominowane przez komunistów. Zbrojnym ramieniem partii stały się Milicje Ludowe (*Ludové milície*). W 1947 r. komuniści wraz z StB, posługując się fałszywymi oskarżeniami wobec niektórych polityków DS o współpracę z ludackimi środowiskami i stosując aresztowania, wywołali kryzys polityczny na Słowacji. Zastraszeni działacze DS, nie posiadając wsparcia czeskich partii obywatelskich, zostali zmuszeni do odstąpienia części stanowisk w Zespole Pełnomocników i w ten sposób utracili przewagę uzyskaną w wyborach.

W lutym 1948 r. komuniści, stosując przy pomocy służb bezpieczeństwa prowokacje wobec niekomunistycznych ministrów, doprowadzili do kryzysu rządowego. Ministrowie z ramienia partii narodowych socjalistów, ludowców i słowackich demokratów podali się do dymisji, licząc na to, że prezydent Beneš odrzuci ich wnioski i dojdzie do rozpisania nowych wyborów parlamentarnych. Komuniści zmobilizowali w całym kraju podporządkowane sobie struktury siłowe, organizacje związkowe oraz Milicje Ludowe i opanowali siedziby innych partii oraz związanych z nimi redakcji. Zastraszony prezydent Beneš uległ presji komunistów. Wbrew wcześniejszym uzgodnieniom, przyjął dymisję ministrów i zgodził się na ich zastąpienie ludźmi zaproponowanymi przez Gottwalda. Oznaczało to faktyczne przejęcie pełnej władzy przez komunistów, którzy kilka miesięcy później uchwalili nową konstytucję, a ich przywódca – Klement Gottwald – został „pierwszym robotniczym prezydentem”. Narodowi socjaliści zmienili nazwę na Czechosłowacką Partię Socjalistyczną (cz. *Československá strana socialistická*, CzPS) i wraz z Czechosłowacką Partią Ludową (cz. *Československá strana lidová*, CzPL) przekształcili się w stronnictwo fasadowe, niesamodzielne, całkowicie podporządkowane polityce KPCz. Socjaldemokrację zlikwidowano i włączono do KPCz. DS została rozbita. Formalnie jej kontynuację stanowiła lojalna wobec komunistów Partia Słowackiego Odrodzenia (*Strana slovenskej obrody*, PSO). Obok niej na tej samej zasadzie przetrwała na Słowacji malutka Partia Wolności (*Strana slobody*, PW). Inne małe

ugrupowanie – Partia Pracy (*Strana práce*) – zostało rozwiązane. Partia Wolności i Partia Słowackiego Odrodzenia liczyły zaledwie kilkuset członków i miały jeszcze mniejsze znaczenie niż satelickie partie na ziemiach czeskich.

Głównym koordynatorem przewrotu lutowego na Słowacji był Husák, wkrótce jednak jego pozycja miała ulec osłabieniu. We wrześniu 1948 r. oficjalnie ogłoszono połączenie KPCz i KPS. Nazwa KPS funkcjonowała odtąd jako regionalne określenie obowiązujące na terenie Słowacji. Słowacka partia zachowała też własny KC wraz z jego aparatem.

Czechosłowacja definitywnie dołączyła do grona państw satelickich ZSRR. Stosunek narodów Czechosłowacji do komunizmu odbiegał od schematu przyjętego w Polsce, jako systemu narzuconego przez groźne mocarstwo ze Wschodu. Szczególnie na ziemiach czeskich silne były tradycje lewicowe i laickie. ZSRR postrzegano jako państwo zaprzyjaźnione, wyzwoliciela od nazizmu i gwaranta bezpieczeństwa. Zachodowi pamiętano zdradę monachijską z 1938 r. W pierwszych latach po II wojnie światowej presja Sowietów na politykę Czechosłowacji była znacznie słabsza niż na Polskę i inne państwa, w których stacjonowały jednostki Armii Czerwonej. Przewrót z 1948 r. odbył się bez widocznego wsparcia z ZSRR. Nastroje te najbardziej ujawniały się na ziemiach czeskich².

Zdaniem Petra Pitharta socjalizm (czy ściślej: ustrój komunistyczny – G.G.) był na Słowacji, podobnie jak na Węgrzech i w Polsce, zjawiskiem importowanym, narzuconym z zewnątrz. Jego wprowadzeniu towarzyszył kryzys polityczny z jesieni 1947 r., który przyczynił się do osłabienia największej siły politycznej na Słowacji – Partii Demokratycznej. Po 1948 r. miały miejsce procesy polityczne wymierzone w duchowieństwo. Oficjalna ideologia znajdowała natomiast oparcie w praskim centralizmie i obecnych już wcześniej w czeskiej kulturze nastrojach antyreligijnych i ideach postępu. Wedle Pitharta Słowacy musieli realistycznie dostosować się do socjalizmu. Można się z nim zgodzić chyba tylko częściowo. Uzyskanie przez KPS w wyborach z 1946 r. ponad 30% głosów, choć nie zapewniło jej zwycięstwa, było mimo wszystko znacznym sukcesem w kraju o strukturze rolniczej, w którym istotną rolę odgrywała tradycja religijna³.

W pierwszym etapie po przejściu przez komunistów całkowitej władzy rozprawiono się z przedstawicielami obozu niekomunistycznego. Rozpoczęto aresztowania przedstawicieli innych stronnictw, sfingowano procesy polityczne, część działaczy udała się na emigrację. Podobne represje spotykały wojskowych, ludzi kultury i wszystkich, którzy reprezentowali stary porządek. Ofiarami represji padło ponad 200 tys. ludzi. Zapełniły się więzienia, na nowo wybudowano obozy pracy. Za przeciwników reżimu uznano drobnych przedsiębiorców, osoby o niewłaściwym pochodzeniu klasowym, rolników opierających się kolektywizacji, przedstawicieli kościołów i członków wspólnot religijnych. Represjonowano też członków rodziny

² A. Krawczyk, *op. cit.*, s. 9–11, 35–37.

³ P. Pithart, *op. cit.*, s. 105–106.

osób skazywanych, blokując dzieciom dostęp do szkół średnich lub wyższego wykształcenia, zmuszając krewnych do wyprowadzenia się ze swoich miejsc zamieszkania do odległych miejscowości. Likwidowano zakony.

W Kościele katolickim władze wspierały posłuszny wobec nich Pokojowy Ruch Katolickich Duchownych (*Mierové hnutie katolíckych duchovných*). Podobne struktury tworzone w pozostałych Kościołach. Jednym z realizatorów polityki kościelnej na Słowacji był Husák, pełniący w latach 1949–1950 dodatkowo funkcję pełnomocnika Słowackiego Urzędu ds. Kościelnych (*Slovenský úrad pre veci cirkevné*). W 1951 r. skazano na wiele lat więzienia bądź dożywocie trzech katolickich biskupów – Jána Vojaššáka, Michala Buzalkę i Pavola Gojdiča. Ten ostatni był biskupem Kościoła greckokatolickiego, który rok wcześniej został przemocą włączony do Cerkwi prawosławnej na zainscenizowanym przez komunistów soborze w Preszowie. Na kwestie natury religijnej wschodniej Słowacji nakładały się problemy narodowościowe. Większość tamtejszych grekokatolików i prawosławnych stanowili Rusini bądź Ukraińcy. Komuniści nie uznawali jednak odrębności tych pierwszych i nie pozwolili na działalność ich organizacji. Rusini stawali przed wyborem. Aby zachować możliwość aktywności kulturalnej na bazie miejscowych dialektów i folkloru musieli zadeklarować narodowość ukraińską. W przeciwnym wypadku groziło im stopienie się z większościowym społeczeństwem słowackim.

Wkrótce rewolucja przeszła do następnego etapu (co nie oznaczało zaprzestania represji wobec przeciwników komunistów), polegającego na poszukiwaniu i likwidowaniu domniemanych wrogów wewnątrz własnej partii. Pretekstem do rozpoczęcia czystek w całym bloku wschodnim stał się konflikt Stalina z przywódcą komunistycznej Jugosławii Josipem Broz Tito, który odmówił pełnienia roli wasala i zaczął realizować politykę niezależną od ZSRR. W pozostałych krajach bloku rozpoczęto poszukiwania rzekomych agentów jugosłowiańskich, a także emisariuszy wywiadów zachodnich, i przeprowadzono liczne procesy z przedstawicielami partii komunistycznych. Zapanowała atmosfera powszechnego terroru, strachu, nieufności. Nikt nie mógł być pewny swego losu. Inspiratorami czystek byli kremlowscy przywódcy na czele z Józefem Stalinem i szefem NKWD Ławrientijem Berią, którzy kontrolowali sytuację poprzez sowieckich doradców w służbach bezpieczeństwa państw satelickich. Aresztowani członkowie partii zwykle nie przedstawiali żadnego niebezpieczeństwa dla reżimu, lecz byli zdyscyplinowanymi i lojalnymi komunistami. Ich likwidacja miała na celu sparaliżowanie jakichkolwiek prób sprzeciwu wobec sowieckiej dominacji i władzy samego Stalina. W śledztwach powszechnie stosowano najbardziej wyrafinowane i okrutne tortury. Aresztowani na pamięć uczyli się tekstów zeznań zawierających wymyślone konstrukcje, które miały wywoływać wrażenie istnienia ogromnego spisku państw „imperialistycznych” przeciw ZSRR i rządów komunistycznym. Szczególnie narażeni na aresztowania byli ci funkcjonariusze, którzy w jakimś okresie swojego życia przebywali na Zachodzie, np. ochotnicy wojny w Hiszpanii w latach 1936–1939, a także weterani krajowego ruchu oporu z okresu II wojny światowej, a więc

ludzie działający przez pewien czas w izolacji od Moskwy i słabiej prześwieceni przez Sowietów.

Na Słowacji ofiarą czystek padli prawie wszyscy dowódcy oddziałów partyzantskich, a także główni funkcjonariusze KPS z okresu powstania słowackiego, którym zarzucono „słowacki burżuazyjny nacjonalizm”, a więc nadmierne uwzględnianie interesów narodowych i opór wobec praskiego centralizmu. W 1950 r. Husák, Novomeský i Šmidke, a także pełniący funkcję ministra spraw zagranicznych Vladimír Clementis (przebywający w czasie wojny na Zachodzie), zostali potępieni i pozbawieni wyższych stanowisk partyjnych i państwowych. Propagandowym zwieńczeniem rozprawy z „burżuazyjnym nacjonalizmem” stało się przemówienie Širokiego wygłoszone na IX zjeździe KPS. Potępiani funkcjonariusze złożyli wtedy poniżającą samokrytykę. Na początku 1951 r. Husák, Novomeský, Clementis oraz liczni inni działacze zostali aresztowani i poddani wielomiesięcznym torturom. Aresztowano też większość czołowych przedstawicieli słowackiej bezpieki. Także na ziemiach czeskich wzmogła się fala czystek. W 1952 r. odbył się największy proces pokazowy, w którym na karę śmierci skazano byłego sekretarza generalnego KPCz (drugiego po Gottwaldzie człowieka w partii, który z początku sam nadzorował system represji) Rudolfa Slánskiego. Wraz z nim stracono Clementisa i dziewięciu innych wysoko postawionych komunistów. Śmierć Stalina i Gottwalda w marcu 1953 r. nie zatrzymała spirali terroru. W Czechosłowacji na czele partii stanął I sekretarz Antonín Novotný (funkcja przewodniczącego KPCz i KPS została zlikwidowana), prezydentem został dotychczasowy premier Antonín Zápotocký, na stanowisko premiera przeszedł Viliam Široký, co oznaczało jego degradację, gdyż tym samym wypadł z roli pierwszego komunisty na Słowacji, gdzie otaczał go lokalny „kult jednostki” na wzór „kultu” Stalina i Gottwalda. Stanowisko I sekretarza KC KPS objął Karol Bacílek, wcześniej minister bezpieczeństwa narodowego. Pracą partii na Słowacji kierowali wraz z nim Pavol David i Rudolf Strechaj, posługujący się szantażem i zastraszaniem w stosunku do innych słowackich komunistów. Ich politykę cechowały intrygi i pilnowanie własnej pozycji na swoim „folwarku”. Nie mieli ambicji realizowania samodzielnej słowackiej polityki. Nadzorując przygotowania do procesów politycznych na Słowacji, wykonywali polecenia Prezydium KC KPCz. Po zlikwidowaniu Ministerstwa Bezpieczeństwa Narodowego śledztwa znalazły się w gestii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych pod kierownictwem nowego szefa resortu Rudolfa Baráka. W 1954 r. w Bratysławie odbył się proces „słowackich burżuazyjnych nacjonalistów”, w którym Husák otrzymał karę dożywocia. Pozostałych czterech, w tym Novomeský, otrzymało wysokie kary więzienia. Warto podkreślić, że Husák, jako jedyny ze skazanych w tym procesie, nie złamał się w trakcie śledztwa i nie przyznał się do absurdalnych zarzutów⁴.

⁴ Grzegorz Gąsior, *Stalinowska Słowacja. Proces „burżuazyjnych nacjonalistów” w 1954 roku*, Warszawa 2006, s. 37–206.

Rozprawa z „burżuazyjnymi nacjonalistami” miała stanowić ostrzeżenie dla wszystkich potencjalnych działaczy na Słowacji, którzy ośmieliliby się zakwestionować praski centralizm i dążyliby do wzmocnienia kompetencji słowackich organów narodowych albo domagaliby się pełnego równouprawnienia narodu słowackiego. Wszyscy działacze partyjni podejmujący nawet nieśmiałe próby zmienienia niekorzystnego stanu rzeczy byli w następnych latach atakowani za „burżuazyjny nacjonalizm” i pozbawiani stanowisk. Dotyczyło to np. Ondreja Pavlíka, członka KC KPS i prezesa Słowackiej Akademii Nauk (*Slovenská akadémia vied*). Krytykował on sposób sprawowania władzy przez kierownictwo KPS i podważał zasadność procesu Husáka (choć kilka lat wcześniej sam uczestniczył w kampanii przeciw „burżuazyjnemu nacjonalistom”). Innym takim działaczem był Štefan Šebesta, wiceprzewodniczący Zespołu Pełnomocników, domagający się poszerzenia kompetencji słowackich organów, przede wszystkim przyznania im wpływu na kierowanie gospodarką. Słowackie organy straciły jakiegokolwiek znaczenie, dyskredytowano słowacką historię, całkowicie zawłaszczono zryw powstańczy z 1944 r., odbierając mu charakter narodowy i represjonując jego czołowych uczestników. Był to szczytowy okres praskiego centralizmu. Forsowano tendencje upodabniające język słowacki do czeskiego. Łączący po śmierci Zápotockiego stanowisko I sekretarza KC KPCz z funkcją prezydenta Antonín Novotný był szczególnie niechętnie nastawiony do Słowaków. Sprzeciwiał się jednocześnie rozliczeniom z okresem „kultu jednostki”⁵.

Tymczasem pogłębiał się proces integracji Czechosłowacji z pozostałymi państwami bloku. Od 1949 r. należała ona do zrzeszającej ZSRR i jego satelitów Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG), a w 1955 r., wraz z innymi państwami bloku, podpisała Układ Warszawski, pakt wojskowy, w którym dominującą pozycję odgrywał ZSRR. Gdy na XX zjeździe KPZR w lutym 1956 r. Nikita Chruszczow, który wcześniej doprowadził do śmierci Berii i zdążył już się umocnić na stanowisku I sekretarza KC KPZR, przedstawił raport, w którym ujawnił zbrodnie Stalina i potępił panujący wokół jego osoby „kult jednostki”, w części krajów bloku wschodniego rozpoczął się proces destalinizacji, czyli odchodzenia od polityki powszechnego terroru. Towarzyszyły temu zmiany personalne na szczytach władzy, a nawet wystąpienia społeczne, co szczególnie ujawniło się w PRL i WRL (Węgierska Republika Ludowa). W Polsce w czerwcu 1956 r. doszło w Poznaniu do otwartego wystąpienia przeciw władzy komunistycznej, które zostało krwawo stłumione. Stalinowski garnitur w PRL chwiało się w wyniku wewnętrzpartyjnych podziałów. Po fali kolejnych protestów jesienią 1956 r. doszło do roszad personalnych w kierownictwie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. I sekretarzem został wtedy Władysław Gomułka, który zapowiedział koniec terroru, a jednocześnie zapewnił Sowieciom, że Polska nie wyłamie się z Układu Warszawskiego i pozostanie lojalna wobec ZSRR. Z nowym przywódcą partii społeczeństwo

⁵ *Ibidem*, s. 207–209.

wiązało wielkie nadzieje na przywrócenie większego zakresu wolności obywatelskich. Okazały się one mrzonkami. Terror stalinowski już jednak nie wrócił. Na Węgrzech doszło jesienią 1956 r. do żywiołowej rewolucji. Jej uosobieniem stał się komunista Imre Nagy, który poddał się presji społeczeństwa żądającego wprowadzenia demokracji wielopartyjnej. Rewolucja ta została krwawo stłumiona przez Armię Czerwoną. Sowietci narzucili Węgrom rządu kolaboranckiej kliki, na której czele stanął János Kádár. Nagy został w 1958 r. stracony. Kádár tymczasem stopniowo przechodził od polityki represyjnej do ostrożnej liberalizacji reżimu komunistycznego.

Ekipa Novotnego w Czechosłowacji opierała się natomiast jakimkolwiek poluzowaniu systemu politycznego. Całe kierownictwo KPCz ponosiło bezpośrednią odpowiedzialność za stalinowskie zbrodnie w swoim kraju i nie miało zamiaru dopuścić do jakichkolwiek rozliczeń. Dwie komisje rehabilitacyjne powołane dla zachowania pozorów rozprawy z okresem „kultu jednostki”, kierowane przez ministra Baráka, współodpowiedzialnego za procesy polityczne, potwierdziły zasadność większości wyroków. Husákowi zmieniono karę dożywocia na 25 lat więzienia. Odpowiedzialnością za wszelkie „nadużycia” obarczono Rudolfa Slánskiego, który przecież nie mógł ponosić winy za te zbrodnie, które zostały dokonane po jego aresztowaniu w 1951 r. Wszelkie podejrzenia postanowiono odsunąć od postaci Gottwalda, ojca komunistycznej Czechosłowacji. Ukarano tylko niektórych śledczych, stosujących „niewłaściwe metody”. Stopniowo zaczęto wypuszczać na wolność część więźniów. W 1956 r. wyszedł z więzienia Novomeský. W 1960 r. w ramach amnestii zakłady karne opuściła większość skazanych komunistów – w tym Husák. Nie oznaczało to ich automatycznej rehabilitacji. Po wyjściu na wolność pozostawali na marginesie życia społecznego⁶.

W 1960 r. uchwalono nową konstytucję Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej (*Československá socialistická republika*), w której zadeklarowano, że socjalizm został już w Czechosłowacji ugruntowany i zapowiedziano przejście do budowy społeczeństwa komunistycznego. Konstytucja jeszcze bardziej osłabiła kompetencje słowackich organów narodowych. Zespół Pełnomocników został zlikwidowany. Urzędy pełnomocników poszczególnych resortów zostały przyporządkowane SNR, ich kompetencje zostały jednak określone w taki sposób, że faktycznie nie mieli ich już w ogóle. SNR dysponowała jedynie niewielkim budżetem, straciła kontrolę nad radami narodowymi na terenie Słowacji, zmniejszył się jej wpływ na politykę kadrową. Ówczesną pozycję słowackich organów podsumował przewodniczący SNR w latach 1962–1963 Jozef Lenárt: „Ode mnie w tej funkcji prawie nikt niczego nie chciał. Z rządu nikt mnie nigdzie nie wzywał, rządowych materiałów nie otrzymywałem, po prostu dostawałem państwową pensję, a gdybym nie dowiadywał się o (różnych) rzeczach w Prezydium partii, to po linii państwowej nie

⁶ *Ibidem*, s. 211–218; L. Lipták, *Slovensko...*, op. cit.; Dušan Kováč, *Dějiny Slovenska*, Praha 1998; J. Rychlík, *Češi a Slováci ve 20. století*, t. 1, *Československé vztahy 1914–1945*, Bratislava 1997; J. Rychlík, *Češi a Slováci...*, t. 2; E. Steiner, op. cit.; J. Tomaszewski, op. cit.

dowiedziałbym się niczego, co się w tej republice dzieje”⁷. Upadek statusu Słowacji symbolizowało usunięcie z godła Czechosłowacji tradycyjnego słowackiego dwuramiennego krzyża nawiązującego do tradycji św. św. Cyryla i Metodego. Zamiast tego na piersiach czeskiego lwa umieszczono symbol wawy i górę Krywań, nawiązujące do Słowackiego Powstania Narodowego⁸.

Dla słowackiej kultury narodowej lat 50. charakterystyczne jest dokończenie procesu tworzenia własnych struktur instytucjonalnych, przy jednoczesnym podporządkowaniu kultury dyrektywnej polityce i ideologii partii komunistycznej. Stowarzyszenia twórców z poszczególnych dziedzin sztuki, tworzące zarówno struktury ogólnopaństwowe, jak specyficznie słowackie, były zorganizowane według modelu sowieckiego, umożliwiającego ścisłą kontrolę ze strony partii. Organizacje te miały swoje komitety centralne, sekretariaty, komisje, zjazdy. W każdej z nich funkcjonowała podstawowa organizacja partyjna, stanowiąca dodatkowy instrument nacisku. Twórcy niezrzeszeni w związkach nie mieli możliwości zaistnienia w życiu kulturalnym⁹. Z oficjalnego dyskursu wykreślono tradycje demokratyczne, pamięć o Masaryku i Štefániku starano się wymazać¹⁰. W 1951 r. kilku lojalnych wobec reżimu czołowych słowackich pisarzy, Vladimír Mináč, Michal Chorbáth, Alexander Matuška i Dominik Tatarka, zostało niespodziewanie zaatakowanych za „kosmopolityzm”, „nacjonalizm” i „estetyzm”. W atmosferze terroru nikt nie ośmielił się nawet zwrócić uwagi na śmieszność sprzecznych w swej istocie oskarżeń. Zarzuty, sformułowane przez poetę Milana Lajčiaka, stalinowskiego przewodniczącego Związku Literatów Słowackich (*Zväz slovenských spisovateľov*) oraz pisarza Juraja Špitзера, doprowadziły do takiego sparaliżowania produkcji literackiej na Słowacji, że z części z nich wkrótce się wycofano, zaatakowani pisarze mogli ponownie publikować, a Špitzer musiał nawet dokonać samokrytyki¹¹.

Podczas odbywającego się w kwietniu 1956 r. II zjazdu pisarzy czechosłowackich w Pradze dwaj wybitni czescy poeci, Jaroslav Seifert i František Hrubín, opowiedzieli się za odideologizowaniem kultury i uwolnieniem literatów przebywających w więzieniach. Poparło ich kilku innych pisarzy, wśród nich Słowak Dominik Tatarka¹², który już w marcu w tygodniku „Kultúrny život” zaczął publikować w odcinkach surrealistyczną powieść *Démon súhlasu* (Demon zgody), w której w prześmiewczy sposób przedstawił narzucaną wszystkim w systemie stalinowskim

⁷ M. Londák, S. Sikora, E. Londáková, *op. cit.*, s. 74–75. Tłumaczenia wszystkich cytatów z wydawnictw obcojęzycznych pochodzą od autora.

⁸ *Ibidem*, s. 75.

⁹ M. Londák, S. Sikora, E. Londáková, *op. cit.*, s. 255–261.

¹⁰ A. Krawczyk, *op. cit.*, s. 61.

¹¹ *Aktéri...*, *op. cit.*, s. 231, 331–332.

¹² J. Bouček, *Komu tleskají pánové ze Svobodné Evropy? Padesát let od II. sjezdu SČSS, „Listy”* 36 (2006), nr 2, s. 20–25; Marci Shore, *Engineering in the Age of Innocence: A Genealogy of Discourse Inside the Czechoslovak Writers' Union, 1949–67*, „East European Politics and Societies” 12 (1998), nr 3, s. 411–419.

sztuczną jednomyślność. Ukazał w niej, że werbalne odrzucenie „kultu jednostki” nie oznacza automatycznie porzucenia totalitarnych praktyk. W zakończeniu utworu przedstawił też własny postulat nadający sens pracy pisarza: „Poeta wieków, także poeta naszego wieku, nie może inaczej: musi bronić obywateli przed nadużywaniem władzy. Boskiej władzy musi przeciwstawiać niepodważalne prawa jednostki ludzkiej”¹³. Oczekiwania literatów okazały się w 1956 r. przedwcześnie. Partia komunistyczna wszczęła ostrą kampanię przeciwko zbuntowanym autorom i nie dopuściła do dalszej dyskusji¹⁴.

Na początku lat 60. ścisłe spętanie kultury w Czechosłowacji było już nie do utrzymania. Powszechne niezadowolenie budziło ograniczanie kultury do pełnienia roli propagandowej lub wychowawczej w duchu partii. Procesy polityczne i inne represje oraz niechęć do rozliczenia się z własnymi zbrodniami podważały legitymizację partii. Dodatkowo słowacka inteligencja nie mogła już dłużej godzić się na polityczną marginalizację Słowacji¹⁵. Każde starcie ludzi kultury z władzą o poszerzenie swobodnej przestrzeni twórczości musiało się siłą rzeczy przemieniać w dążenie do zmiany zasad funkcjonowania tej władzy¹⁶. Czechosłowackich twórców nie można było odizolować od kontaktów z środowiskami kulturalnymi w pozostałych krajach bloku, w których po 1956 r. następowała „odwilż”. Dotyczyło to nie tylko PRL, WRL, ale także ZSRR – państwa, które we wszystkim miało stanowić wzór dla pozostałych państw satelickich.

Istotny wpływ na przebieg dalszej destalinizacji miał odbywający się w październiku 1961 r. XXII zjazd KPZR. XII zjazd KPCz z grudnia 1962 r. musiał przejąć od niego postulat ogłoszenia kolejnego etapu walki z pozostałościami „kultu jednostki”. Zmuszało to władze czechosłowackie do ponownego otwarcia problemu procesów politycznych z komunistami, w tym sprawy „słowackich burżuazyjnych nacjonalistów”¹⁷. Ekipa Novotnego próbowała ograniczyć destalinizację do usunięcia zewnętrznych form „kultu jednostki”. W 1962 r. wysadzono więc w powietrze największy na świecie pomnik Stalina znajdujący się w Pradze (stąd w odniesieniu do tego procesu używa się niekiedy terminu „pirotechniczna destalinizacja”), usunięto nazwy ulic i dzielnic odnoszące się do nazwiska Stalina, przywrócono pierwotne miano najwyższemu szczytowi republiki, Gerlachowi, który od 1949 r. nosił nazwę Szczyt Stalina. Usunięto też z mauzoleum w Pradze zmumifikowane ciało Gottwalda¹⁸.

Krytyka „kultu jednostki” otwierała możliwość dalszej rewizji założeń polityki kulturalnej. Wyniki XII zjazdu KPCz, który potwierdził tezy XXII zjazdu KPZR,

¹³ Wydanie książkowe nastąpiło dopiero w 1963 r. (Dominik Tatarka, *Démon súhlasu*, Bratislava 1963, s. 68).

¹⁴ K. Kaplan, *Kronika...*, op. cit., s. 276–279; J. Bouček, op. cit., s. 24–25.

¹⁵ M. Londák, S. Sikora, E. Londáková, op. cit., s. 270.

¹⁶ K. Kaplan, *Kronika...*, op. cit., s. 265.

¹⁷ *Ibidem*, s. 162.

¹⁸ S. Sikora, *Rok 1968 a politický...*, op. cit., s. 13–14.

pozwoili środowiskom artystycznym na śmielsze występowanie z krytyką rzeczywistości. Część działaczy partyjnych wzywała do walki z dogmatyzmem. Novotný, chcąc wykorzystać ten ferment na swoją korzyść, wprowadził w pewnym okresie odbywające się cyklicznie wspólne spotkania przywódców partii z ludźmi kultury. Zrehabilitowano niektóre odrzucone wcześniej prądy artystyczne, np. przedwojenną awangardę. Pluralizacja kierunków w sztuce uwalniała nową przestrzeń dla twórczości. Zaczęto publikować zakazanych wcześniej autorów – Karla Čapka, Franza Kafkę, Novomeskiego. Zniesiono zakaz wydawania niektórych dzieł, jak np. *Tchórzy* Josefa Škvoreckiego czy emitowania niektórych filmów. Nastąpiła otwarta dyskusja o roli sztuki. Niewielu próbowało bronić założeń socrealizmu. Doszło do pewnego otwarcia na zachodnią literaturę, film, teatr. Zalegalizowano muzykę jazzową. Wszystko to pozwoliło kulturze czeskiej i słowackiej odnowić łączność z kulturą europejską. Zachód, nie ZSRR, zaczął być realnym wzorem stylu życia i punktem odniesienia do oceny sytuacji gospodarczej w kraju. Otwarte pozostało pytanie, czy liberalizacja jest zjawiskiem trwałym czy tylko przejściowym¹⁹?

Postawę przedstawicieli czechosłowackiej inteligencji w latach 60. Milan Kundera tłumaczył poczuciem wstydu z powodu zaangażowania na rzecz systemu w czasach stalinowskich i pragnieniem odkupienia własnych win²⁰. Chęcią zadośćuczynienia tłumaczył później swoje zaangażowanie czołowy słowacki autor Ladislav Mňačko, któremu ciążyła napisana w 1950 r. broszura atakująca skazanego na śmierć dowódcę partyzanckiego Viliama Žingora²¹. Postawa intelektualistów, którzy zdecydowali się wyrazić sprzeciw wobec niektórych praktyk władzy, była aktem odwagi cywilnej, postawy obywatelskiej, ale bywała też wynikiem koniunkturalizmu, wyrazem osobistych ambicji, chęci uniknięcia ostracyzmu z powodu własnej postawy z lat 50. lub chęci utrzymania się na fali popularności. Niezależnie jednak od indywidualnych motywacji ferment intelektualny przyczynił się do stopniowego rozmiękczenia systemu i przywrócenia myślenia w kategoriach dobra publicznego.

Ponowne podjęcie tematu zbrodni z lat 50. ułatwił fakt, że na początku 1962 r. aresztowany został były minister spraw wewnętrznych Barák. Podważało to wiarygodność wyników pracy kierowanych przez niego komisji rehabilitacyjnych z lat 50. i otwierało możliwość kolejnej rewizji procesów politycznych²². Oczywiście odpowiedzialność za wyroki śmierci, więzienia i aresztowania licznych osób ciążyła na całym ówczesnym Prezydium KC KPCz i wielu innych organach partyjnych, lecz Barák idealnie pasował do roli kozła ofiarnego, gdyż jako minister spraw

¹⁹ K. Kaplan, *Kronika...*, op. cit., s. 329–336; M. Londák, S. Sikora, E. Londáková, op. cit., s. 115.

²⁰ Karel Durman, *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964–1991*, Praha 1998, s. 74.

²¹ Ladislav Mňačko, *Nijaké ohlady [w:] Horúce témy*, oprac. Ján Čomaj, Bratislava 1991, s. 9–16; w broszurze nie podano autora: *Proces proti vелеzradným fabrikantom, veľkostatkárom a zapredancom. Žingor a jeho spoločníci pred Štátnym súdom*, Bratislava 1950.

²² *Paměti Vasilu Bilaka...*, t. 1, op. cit., s. 70–71.

wewnętrznych bezpośrednio nadzorował pracę organów śledczych w okresie po śmierci Stalina i Gottwalda.

Na czele nowej komisji rehabilitacyjnej mającej zbadać przypadki łamania „socjalistycznej praworządności”, a więc zrewidować procesy, których ofiarą padali komuniści, stanął nowy sekretarz KC KPCz, pochodzący z górniczej Ostrawy i znany z dosadnego słownictwa, którym usiłował podkreślać swój robotniczy rodowód, Drahomír Kolder. W jego komisji zasiedli ludzie w większości nieobciążeni bezpośrednią odpowiedzialnością za kampanię przeciw „słowackim burżuazyjnym nacjonalistom”²³.

O rehabilitację swojej osoby konsekwentnie zabiegał Husák, starając się zwrócić uwagę na swoją krzywdę najwyższym władzom partyjnym. Szukał wsparcia nawet u Sowietów. W styczniu 1963 r. wysłał list do ambasadora ZSRR w Pradze Michaiła Zimianina, w którym oświadczał, że zawsze podziwiał ZSRR i prosił o przekazanie jego prośby o rehabilitację kierownictwu KPZR. Wyrażał radość, że w ZSRR opublikowano opowiadanie Aleksandra Solżenicyna *Jeden dzień Iwana Denisowicza*. List nie uczynił chyba wrażenia na Sowietach, bowiem ci przekazali go Novotnemu²⁴.

W kwietniu 1963 r. komisja Koldera przeprowadziła rehabilitację wielu skazanych komunistów. W sprawie „burżuazyjnych nacjonalistów” uznała, że nie dokonali oni przestępstwa i zostali skazani niesłusznie. Popełnili natomiast błędy polityczne, a więc krytyka ich działań sformułowana przez Širokiego na IX zjeździe KPS była właściwa. Praca komisji zakończyła się obciążeniem odpowiedzialnością za „łamanie socjalistycznej praworządności” niektórych przedstawicieli ówczesnego politycznego establishmentu. Na Słowacji dotyczyło to m.in. Bacílka i Davida. Musiano więc wymienić kierownictwo słowackiej partii, na której czele postawiono szerzej nieznanego Dubčeka²⁵.

W tym momencie nikt nie mógł przypuszczać, jakie konsekwencje po kilku latach przyniesie ten wybór. Dubček urodził się w 1921 r. we wsi Uhrovec w zachodniej Słowacji, w tym samym domu, w którym sto sześć lat wcześniej przyszedł na świat Ľudovít Štúr. W latach 1925–1938 Dubček wychowywał się w ZSRR, dokąd jego rodzice postanowili wyjechać z idealistycznych pobudek. Początkowo mieszkał w Kirgizji, a później w mieście Gorki. W 1938 r. cała rodzina powróciła do Czechosłowacji. W 1939 r. Alexander wstąpił do KPS. Pracował jako ślusarz w zakładzie zbrojeniowym w Dubnicy nad Wagiem. Jego ojciec, Štefan, został członkiem trzeciego podziemnego kierownictwa KPS, działającego krótko w 1942 r., po czym był więziony w Nitrze, a następnie w obozie koncentracyjnym w Mauthausen. Alexander w 1944 r. wziął udział w Słowackim Powstaniu Narodowym. W 1945 r.

²³ K. Kaplan, *Kronika...*, op. cit., s. 168.

²⁴ *Ibidem*, s. 192, 253, przyp. 152.

²⁵ *Zatajony dokument. Raport Komisji KC KPCz o procesach politycznych i rehabilitacjach w Czechosłowacji w latach 1949–1968*, przeł. Sławomir Klimaszewski, oprac., red., przypisy, przedm. Paweł Heartman [właśc. Piotr Godlewski], s. 105–118; G. Gąsior, op. cit., s. 221–222.

ożenił się z Anną Ondrisovą, z którą miał trzech synów. W 1949 r. rozpoczął karierę polityczną. Najpierw został sekretarzem, a potem głównym sekretarzem KP KPS w Trenczynie. Później przeszedł do aparatu KC KPS. W latach 1953–1955 był głównym sekretarzem KO KPS w Bańskiej Bystrzycy. Następnie ukończył trzyletnie studia w Wyższej Szkole Politycznej przy KC KPZR w Moskwie. Już od 1955 r. był członkiem KC KPS, a od 1958 r. także KC KPCz. W latach 1958–1960 pełnił funkcję głównego sekretarza KO KPS w Bratysławie, a później został sekretarzem ds. przemysłu KC KPCz i członkiem Sekretariatu KC KPCz. Początkowo był protegowanym Novotnego. Szybko jednak doszło między nimi do różnic zdań. Młody funkcjonariusz ze Słowacji nie miał zamiaru być jedynie posłusznym wykonawcą zamiarów ówczesnego przywódcy Czechosłowacji. W 1962 r. powrócił na Słowację na stanowisko członka Prezydium i sekretarza KC KPS²⁶.

Do roli drugiego człowieka w słowackiej partii urosł w 1963 r. sekretarz ideologiczny KC KPS Vasil Biľak. Urodzony w 1917 r. w wiosce Krajná Bystrá niedaleko miasta Svidník na wschodzie Słowacji, w wieku 14 lat wyjechał do Czech, gdzie nauczył się zawodu krawca. Później zamieszkał w Bratysławie. W okresie II wojny światowej został powołany do armii państwa słowackiego. Wraz ze swoją jednostką wziął udział w Słowackim Powstaniu Narodowym. Do partii komunistycznej wstąpił w 1945 r. W 1950 r. ukończył Okręgową Szkołę Polityczną w mieście Sládkovičovo i przeszedł do pracy w aparacie KO KPS w Bratysławie. W 1953 r. został absolwentem dwuletniej Centralnej Szkoły Politycznej w Pradze. Na krótko objął wtedy stanowisko kierownika wydziału ideologicznego KC KPS. Potem przeszedł na stanowisko sekretarza ds. ideologii i przemysłu KO KPS w Preszowie, a w latach 1956–1958 sprawował funkcję głównego sekretarza w tym okręgu. Następnie powrócił do Bratysławy i przeszedł przez szereg funkcji. Był pełnomocnikiem kultury, wiceprzewodniczącym SNR. Od 1954 r. zasiadał w KC KPCz, a od 1955 r. w KC KPS. W 1962 r. został sekretarzem KC KPS oraz członkiem Sekretariatu i Prezydium KC KPS²⁷.

Obaj funkcjonariusze stojący na czele KPS dotrzymywali dyscypliny partyjnej, broniąc na posiedzeniach w kwietniu i czerwcu 1963 r. oficjalnego stanowiska partii uznającego zasadność krytyki „burżuazyjnych nacjonalistów”²⁸. W środowiskach inteligencji uznano natomiast rehabilitację oskarżonych o „słowacki burżuazyjny nacjonalizm” za niewystarczającą. Na zjeździe słowackich pisarzy w kwietniu 1963 r. miało miejsce kilka wystąpień świadczących o tym, że intelektualisci nie boją się już wyrażać głośno swojego niezadowolenia z sytuacji politycznej. Michal Chorváth, w przeszłości aktywny stalinista, żądał całkowitej rehabilitacji komunistów oskarżonych o „słowacki burżuazyjny nacjonalizm” i przedwojennej grupy artystów „DAV”, z której sam się wywodził. Po wielu latach nieobecności

²⁶ A. Dubček, *op. cit.*, s. 11–118; *Aktéri...*, *op. cit.*, s. 78–80.

²⁷ *Aktéri...*, *op. cit.*, s. 41–43.

²⁸ K. Kaplan, *Kronika...*, *op. cit.*, s. 172–174.

powitano na zjeździe Novomeskiego. Wyrazem dążeń emancypacyjnych słowackiej inteligencji była uchwała zjazdu, w której domagano się zapewnienia prawdziwego i obiektywnego nauczania historii literatury słowackiej²⁹.

Duże wrażenie wywołało przemówienie Mieroslava Hyski na zjeździe dziennikarzy słowackich w maju 1963 r., w którym krytykował on walkę z urojonym niebezpieczeństwem rewizjonizmu i słowackiego „burżuazyjnego nacjonalizmu”, co służyło wzmocnieniu pozycji ludzi odpowiedzialnych za zbrodnie sądowe. Hysko odrzucał prowadzoną przez KPCz politykę „burżuazyjnego czechosłowakizmu”, fałszowanie historii Słowackiego Powstania Narodowego, nierównoprawną pozycję słowackich organów narodowych. Otwarcie wskazał na odpowiedzialność premiera Širokiego. Przyznał też, że tak on jak i wszyscy dziennikarze z jego pokolenia ponoszą winę za popieranie w latach 50. represji wobec „wielu odważnych ludzi, komunistów i niekomunistów”. W podobnym duchu przemawiał Roman Kaliský z tygodnika „Kultúrny život”, który krytykował centralizm państwowy, dyskryminujący nie tylko słowackie aspiracje narodowe, lecz także gospodarcze. Większość delegatów zgadzała się ze stanowiskiem obu mówców. Związek Dziennikarzy Słowackich, a także jego grupa partyjna, nie uległ naciskom ze strony wydziału ideologicznego KC KPS i nie zgodził się na odrzucenie ustaleń swojego zjazdu³⁰.

Słowaccy literaci odegrali też wyrazistą rolę na III zjeździe Związku Literatów Czechosłowackich, gdzie występowano z krytyką polityki kulturalnej KPCz i domagano się wyjaśnienia okoliczności procesów politycznych z lat 50. Obok najbardziej radykalnych wystąpień Czechów – Pavla Kohouta i Milana Kundery, w podobnym duchu wystąpili Słowacy: Ladislav Novomeský, Ladislav Mňačko, Vladimír Mináč, Peter Karvaš i poeta Vojtech Mihálik. Novomeský przyznał, że należy do pokolenia twórców odpowiedzialnych za propagowanie kłamstwa i zdezorientowanie całej generacji: „Musimy jej przywrócić zaufanie, wiarę i prawdę, którą jednak najpierw musimy odnaleźć w sobie”. Jeszcze ostrzej współodpowiedzialność pisarzy – w tym własną – za procesy polityczne piętnował Mňačko. Pomimo stosunkowo radykalnych wystąpień uczestnicy zjazdu ograniczali problem zbrodni lat 50. do represji wobec komunistów. Pominęli niekomunistyczne ofiary procesów politycznych³¹.

Jeszcze w czerwcu 1963 r. na posiedzeniu KC KPS Dubček odrzucał poglądy Hyski i Kaliskiego wyrażone na zjeździe dziennikarzy. Utrzymywał, że „burżuazyjny nacjonalizm” istniał naprawdę i nie był wyłącznie wymysłem propagandy

²⁹ M. Londák, S. Sikora, E. Londáková, *op. cit.*, s. 279–281; J. Mervart, *Naděje a iluze...*, *op. cit.*, s. 28–36.

³⁰ Ľubomír Gašpírik, *Utvárane podmienok pre spoločenskú reformu na Slovensku v 60. rokoch* [w:] red. Zoltán Pástor, Michal Štefanský *Pokus o reformu v roku 1968*, s. 63–64, przyp. 25; K. Kaplan, *Kronika...*, *op. cit.*, s. 186; Elena Londáková, *Slovenskí novinári v kultúrnom a demokratizačnom procese šesťdesiatych rokov* [w:] red. E. Londáková i in., *Rok 1968. Novinári...*, *op. cit.*, s. 51–55; M. Londák, S. Sikora, E. Londáková, *op. cit.*, s. 286–290; J. Mervart, *Naděje a iluze...*, *op. cit.*, s. 37–42.

³¹ J. Mervart, *Postoje...*, *op. cit.*, s. 223–230.